

А. А. Гоцалюк,
доктор філософських наук,
доцент кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля
Київського національного університету культури і мистецтв,
e-mail: goz_pravo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2120-3232>

ТЕАТРАЛІЗОВАНЕ МИСТЕЦТВО «ВЕРТЕПУ» В XX–XXI СТОЛІТТІ НА ГУЦУЛЬЩИНІ

Метою роботи є визначення особливостей вертепу на теренах Гуцульщини у XX–XXI столітті. Наукова новизна даного дослідження полягає у тому, що у порівняльній ретроспективі досліджено особливості вертепу на Гуцульщині. Зроблено висновок, що театральне мистецтво «Вертепу» є пізнішим елементом різдвяно-новорічних свят, і він позначений значним впливом християнської релігії. Встановлено, що на період XX – початку XXI ст. ці театралізовані дійства стали структурними частинами циклу зимових свят на Гуцульщині. Визначено, що вертеп трансформувався у напрямку переосмислення сучасних подій, однак основна ідея вертепу – це перемога добра над злом, допомога Спасителя, залишилися підґрунтям для розробки та втілення сценарію. Методологія дослідження визначена метою статті, тому використані діалектичний, аналітичний, функціональний методи для з'ясування особливостей сучасного вертепу, його дійових осіб, сценаріїв; функціонально-інструментальний метод допоміг дослідити трансформації, які склалися у сучасному дійстві «вертеп».

Ключові слова: традиції, вертеп, сценарій, різдвяно-новорічні свята, театралізоване дійство, мистецтво.

Для глибшого розуміння розвитку народних традицій та процесів трансформації в святково-обрядовій культурі українців постає ряд малодосліджених проблем. Одна з них – це культурний симбіоз давніх пластів обрядовості з нашаруванням християнських елементів та театралізованим мистецтвом «Вертепу». Протягом століть вертеп, як і весь театр, змінюється. Сьогодні дослідження поглядів про вплив християнських компонентів на обрядову культуру гуцулів є дуже важливими з погляду змін, які відбулися в політичному, соціальному та культурному житті. Адже саме за допомогою вертепу актуалізуються питання боротьби добра та зла у певний момент світосприйняття.

Аналіз бібліографії з проблеми дослідження засвідчив, що театр вертепу у культурно-науковій генезі досліджено доволі детально. Дослідники ХІХ–ХХ століть неодноразово стверджували про збереженість у різдвяно-новорічних обрядах, звичаях, колядках і щедрівках гуцулів давніх реліктових форм. Зокрема, досвідчений вчений В. Гнатюк вважав Гуцульщину регіоном, де колядки «заховалися ще в повній первісній архаїчності» [1, с. 4]. Пожвавленню наукового інтересу до вивчення етнокультури українців Східних Карпат сприяло утворення Міжнародної комісії з вивчення населення Карпат (1959), що мала об'єднати зусилля вчених різних країн. До карпатознавчих досліджень долучилося чимало українських вчених, зокрема Ю. Гошко, І. Симоненко, А. Поріцький, С. Макарчук, Г. Сухобрус [2–6] та ін. Помітний внесок у вивчення різдвяно-новорічних свят та обрядів, театрального дійства Вертепу зробив етнолог В. Курочкін, який протягом багатьох років, вивчаючи новорічні обряди в загальноукраїнському контексті, наводить чимало даних із Буковинської Гуцульщини та певною мірою з інших її частин. Розглядаючи українську традицію вчений звертає увагу на подібність таких новорічних обходів із звичаями давніх греків, римлян і висловлює припущення про спільність шляхів розвитку культури аграрних суспільств [7]. У цьому аспекті вивчалася практика вертепу.

Дослідники також наголошують, що особливості життя гуцулів визначаються довкіллям, а також умовами господарювання, міграційним життям. Вони вбачають, що саме тому гуцули так свято зберігають родинні традиції [8, с. 279]. Однак сучасні реалії втілення Вертепу потребують подальшого вивчення крізь призму симбіозу традицій та інноваційних підходів. Цій проблематиці присвячені твори таких науковців, як М. Бойчук, С. Волков, О. Годенко, В. Жаворонок, Б. Тимків та ін. Метою даного дослідження є визначення особливостей сучасного вертепу на теренах Гуцульщини.

Однією структурною частиною новорічних обрядодійств був вертеп, який поширений у різних регіонах України з досить суттєвими локальними відмінностями. Вчені не дійшли одностайної думки про час виникнення, генезу, поширення вертепу – театралізованого дійства під час різдвяно-новорічних свят. Досліджуючи генетичні витoki вертепної драми, В. Перетц стверджує: «Український вертеп глибоко народний і за змістом, і за мовою» [9, с. 152]. Вчені загалом схильні до думки, що вертеп – це явище пізніше і запозичене. Фольклорні записи варіантів вертепу датуються здебільшого XIX ст., а з'явився він в Україні на початку XVIII ст. Дослідник вертепу Й. Ю. Федас вирізняє за способом реалізації і сценічного втілення кілька форм народного театру:

1. Мімодрама або пантоміма. Тут релігійні і мирські елементи переплітаються. Ролі виконують ляльки під спів хору.

2. Ляльковий вертеп. Релігійна і мирська частини розмежовані. Сценою є невеличкий будиночок. Усі ролі виконують рухомі ляльки, яких водить ляльковод.

3. Живий вертеп, в якому ролі виконують люди.

4. Комбінована форма, за якою поєднуються гра людей і гра ляльок [10, с. 28].

У Карпатському регіоні вирізняється найбільш проста форма вертепного дійства, яке не було самостійним, а вплелосся в структуру колядування і стало атрибутом різдвяних обходів з вер-

тепною скринєю, що зближує карпатський тип вертепу із «шопкою» у поляків, чи «бетлегемом» у чехів і словаків.

На Гуцульщині вертеп дістав назву «яселка», на Закарпатті побутував термін «бетлегем» [11, с. 15]. Вертепні скриньки були у вигляді будиночка, або у вигляді церкви. Будиночок був обклеєний зображеннями ясел, пастухів з вівцями. І. Ісиченко зауважував: «Функцією вертепу було не лише ілюстрування євангельських подій, але й впровадження глядачів в атмосферу загальної радості, що охоплює світ з приходом його Спасителя» [12, с. 537].

Вертеп із закарпатської частини Гуцульщини хоч і мав рухомі ляльки: три царі, Ірод, циган, смерть, чорт, але тексти мало зазнали релігійного впливу. У цих виставах Ірод не вбивав немовлят, а був просто скупим і багатим царем. У другій дії вертепу була справжня лялькова вистава побутово-комедійного жанру. Дійовими особами виступали: Кондрактор (лялька в образі майстра, що виготовив «бетлегем»), Полька, Поляк, П'яниця, Корчмар, Євангельський богач, Ковдош (жебрак), Томаш, Смерть, Чорт [13, с. 31].

Відомі різні варіанти текстів, сюжетів, які найповніше подав у 30-х роках минулого століття С. М. Марковський у праці «Український вертеп: Розвідки й тексти».

Вертепні дійства з міфологізованим образом Діда були також поширені у закарпатській частині Гуцульщини. Один зі старовинних текстів випустив друком у 1908 р. Іван Франко [14, с. 393–398]. У цьому дійстві налічувалося сім дійових осіб: Цар, Ангел, Король, Ватаг, Вівчар, Черемуський (чередар) і Дід, який був найяскравішою постаттю. У його промові, де йшлося про те, що він тисячу сто років ходить з вертепом, проглядають давні риси обрядовості.

О. Хлисту́н відзначає: «Фольклоризувавшись, вертеп органічно увійшов у календарну різдвяно-новорічну обрядовість українців. Поєднання фольклорного і професійного, святково-обрядового і побутового тощо зумовили кристалізацію вертепу як

універсальної мистецької форми, котру використовують і розвивають у наш час діячі різних видів мистецтва. Художній потенціал вертепу актуалізується в наш час, доводячи свою невичерпність, найперше – в різних жанрах літератури – поезії, прозі, драматургії. Водночас вертеп, як частина різдвяно-новорічної обрядовості, активно відроджується, зокрема в Західній Україні, у традиційних формах лялькового театру й «живого вертепу» [15, с. 37].

Побутувала і спрощена форма вертепу у вигляді церкви, де в ній замість сцени народження Ісуса була прикріплена зірка, що оберталася.

У другій половині ХХ ст. колядники з вертепом ходили по-декуди відразу після закінчення святої вечері.

Сучасні тексти театралізованого дійства вертепу переважно мають християнський сюжет і релігійні колядки. Як приклад, може бути варіант сценарію вертепу 90-х років ХХ ст., який записав фольклорист, етнограф, збирач фольклорно-етнографічних матеріалів Михайло Іванюк на покутсько-гуцульському порубіжжі [16].

Як скуштували всі святвечерні страви, в цей час під вікном блиснуло багатоколірне світло вертепу. У хаті всі затихли.

М а т и. Царі до нас прийшли!

Під хатою починають колядувати.

Нова радість стала,

Яка не бувала

Над вертепом звізда ясна

Світлом засіяла.

Де Христос родився,

З діви оплотився.

Як чоловік пелинами

До бога вповився.

Пастушки з ягнятком

Перед тим дитятком

На колінцях припадають,

Христа-бога вихваляють.

– Просим тебе, царю,

Небесний владарю,
Даруй літа щасливі,
Цього дому господарю!
Дай нам мирно жити,
Тобі угодити
І з тобою в царстві твоїм
Во вік віком жити.
О, бувайте здорові!
Господар з грішми на порозі.
Г о с п о д а р. Прошу за коляду!
Гроші бере Йосип, що тримає вертеп, а всі разом віншують.
У с і: Дарує нас господар грішми золотими,
А ми його віншуємо щастям, здоров'ям, цим святим вечером,
Щоби мирно проживали, від тепер за рік з усією родиною дочекали!

Далі входять всі до хати господаря і розгортається театралізоване сценічне дійство з Циганом, пастушками, Йосипом, Іродом та іншими персонажами.

І. Павлюк слушно відзначає: «На початку 90-х років минулого століття спостерігалась деяка консервативність, навіть «законсервованість» сценаріїв вертепів. Можливо тому, що за радянських часів, як і колись у давнину, ці тексти існували переважно в усній формі. У вертепах часто можемо бачити художньо переконливі сучасні події, але важливо, щоб це не суперечило головній традиції: вертеп – відображення світогляду народу, його ставлення до світобудови і дійсності. У наші дні виступи вертепів відбуваються як в рамках фестивалів і спеціальних конкурсів, так і стихійно» [17, с. 109–110]. Водночас деякі автори вказують на появу нового у вертепі, що не завжди є мистецьким досягненням: «З одного боку це добре, бо з'являється щось нове, сучасне, з іншого – погано, бо такі вертепи часом бувають вульгарними... натрапляв на сценарії, де дійовими особами виступають Т. Шевченко, Леся Українка і, навіть... Єва. Це – перебір, несмак» [18].

З'являються нові події, нові герої, які обігруються у вертепі. Наприклад, за інформацією Українського кризового медіа-центру:

«... дійство вертепу розпочалося зі сцени, що відбувається у зоні бойових дій. За сценарієм українські бійці починають втрачати віру у можливість перемогти, чи принаймні вижити у цьому пеклі. Коли на небі починає світити «ясна зоря», сповіщаючи про народження Христа, бійці приймають її за ворожі снаряди. Проте до них спускається Янгол, який розповідає, що це «добра новина» та закликає «упевнено йти за сяйвом зірки». Три Царі «класичного» вертепу постають в образах новітніх героїв – волонтера, медика та журналіста. Втім «зло», що їм протистоїть, також набуло сучасного вигляду – це всі головні «вороги» української держави: від корупції та олігархату до «зрадницьких» настроїв у суспільстві. За людські душі починають боротьбу Бог та Диявол. Останній переконує, що люди тільки «вбивають, крадуть, скупіють, заздять та ненавидять» і ніколи не виправляються. Проте Спаситель заступається за людей і стверджує, що вони також «каються, народжують, дарують, люблять, вірять, борються за справедливість, поважають свободу інших» [19].

Підсумовуючи сказане відзначимо, що театральне мистецтво «Вертепу» є пізнішим елементом різдвяно-новорічних свят, і він позначений значним впливом християнської релігії. На період ХХ – початку ХХІ ст. ці театралізовані дійства стали структурними частинами циклу зимових свят на Гуцульщині, вони трансформувалися у напрямку переосмислення сучасних подій, однак основна ідея вертепу – це перемога добра над злом, допомога Спасителя, залишилися підґрунтям для розробки та втілення сценарію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етнографічний збірник. Львів, 1914. Т. 35. С. IV.
2. Гошко Ю. Г. До питання «Волоської колонізації Східних Карпат» // Тези доповідей VI Української славістичної конференції. Чернівці, 1964. С. 170–171.

3. *Симоненко І. Ф.* Про час виникнення народних соціально-побутових ігор у Закарпатті. Матеріали з етнографії та художнього промислу. Вип. 1. К., 1954. С. 32–45.

4. *Поріцький А.* Міжнародна комісія по вивченню культури народів Карпат // НТЕ, 1961. № 3. С. 155–156.

5. *Макарчук С.* Свята добра і щедрості // Літературна Україна, 24 січня 1964.

6. *Сухобрус Г.* Художня самодіяльність і фольклорний процес. НТЕ, 1967. № 6. С. 18–26.

7. *Курочкін В.* Новорічні свята в українців. Традиції і сучасність. К., 1978. 191 с.

8. *Крисаченко В.* Геокультурна варіативність українського етносу // Українознавство. К., 1–2006.

9. Давній український гумор і сатира / упоряд. Махновець Л. К. : Держлітвидав України, 1959. 493 с.

10. *Федас Й.* Український вертеп. (У дослідженнях ХІХ–ХХ ст.). К., 1987. С. 28.

11. Різдвянний вертеп і вертепна драма в Імстичеві // Прикарпатська Русь. 1928. № 1–2. С. 15.

12. *Ісіченко І.* Історія української літератури: епоха Бороко (ХVII–ХVIII ст.) : навч. пос. для студентів ВНЗ. Львів : Святогорець, 2011.

13. *Волицька І. В.* Там само. С. 31.

14. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. Т. 38. С. 393–398.

15. *Хлисту́н О. С.* Український різдвяний вертеп як універсальна мистецька форма // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2012. Вип. 18(2). С. 37–41.

16. Фонди ІМФЕ, ф. 14–3, од. зб. 11–93, арк. 1–278.

17. *Павлюк І. А.* Різдво у сучасному Львові: традиції і новаторство культурно-мистецьких заходів. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку // Мистецтвознавство. 2015. Вип. 21(1). С. 109–113.

18. *Жеплинський Б.* Справжній галицький вертеп. Високий замок. 2012. 6–8 січ. (№ 2).

19. Традиційний вертеп у сучасній інтерпретації: як молодь вписує споконвічні традиції у теперішній український контекст. URL: <http://uacrisis.org/ua/39328-vertep> (дата звернення 10 грудня 2018 р.)

REFERENCES

1. *Ethnographic collection*. (1914). Vol. 35, p. IV. Lviv. [In Ukrainian].
2. Hoshko, Yu. G. (1964). The issue of "Voloskoyi colonization of the Eastern Carpathians". *Abstracts of the VI Ukrainian Slavic Conference. Chernivtsi* (pp. 170-171). [In Ukrainian].
3. Simonenko, I. F. (1954). About time of occurrence of folk social and domestic games in Transcarpathia. *Materialy z etnografii ta khudozhn'oho promyslu (Materials on ethnography and artistic production)*, 1, 32-45. [In Ukrainian].
4. Poritsky, A. (1961). International Commission on the Study of the Culture of the Carpathian People. *NTE*, 3, 155-156. [In Ukrainian].
5. Makarchuk, S. (1964, January 24). Holidays of goodness and generosity. *Literaturna Ukrayina (Literary Ukraine)*. [In Ukrainian].
6. Sukhobrus, H. (1967). Artistic activity and folklore process. *NTE*, 6, 18-26. [In Ukrainian].
7. Kurochkin, V. (1978). *New Year holidays to Ukrainians. Traditions and the present*. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Krysachenko, V. (2006). Geocultural variability of the Ukrainian ethnic group. *Ukrayinoznavstvo (Ukrainian Studies)*, 1. [In Ukrainian].
9. *Ancient Ukrainian Humor and Satire*. (1959). L. Makhnovets (Ed.). Kyiv: State Library of Ukraine. [In Ukrainian].
10. Fedas, Y. *Ukrainian vertep. (In the studies of the nineteenth and twentieth centuries)*. (1987). Kyiv. [In Ukrainian].
11. Christmas vertep and vertepnaya drama in Istichiv. (1928). *Prykarpatska Rus (Precarpathian Rus)*, 1-2, 15. [In Ukrainian].
12. Isichenko, I. (2011). *The history of Ukrainian literature: the Boroko era (XVII-XVIII centuries)*. Lviv: Svyatogorets. [In Ukrainian].
13. Volytska, I. V. (1992). Theatrical elements in the traditional ritual of the Ukrainian Carpathians of the XIX-XX centuries. Kyiv. [In Ukrainian].
14. Franko, I. *Collected works* (Vols. 1-50), V. 38, 393-398. [In Ukrainian].
15. Khlistun, O. S. (2012). Ukrainian Christmas Nomade as a Universal Artistic Form. *Ukrayins'ka kul'tura: mynule, suchasne, shlyakhy rozvytku (Ukrainian culture: past, modern, ways of development)*, 18(2), 37-41. [In Ukrainian].
16. *IMF Funds*. Fond. 14-3, Vol. 11-93, 1-278. [In Ukrainian].

17. Pavlyuk, I. A. (2015). Christmas in modern Lviv: traditions and innovation of cultural and artistic events. Ukrainian culture: past, modern, ways of development. *Mystetstvoznavstvo (Art studies)*, 21(1), 109-113. [In Ukrainian].
18. Zheplinsky, B. (2012, January, 6-8). The true Galician vertep. *Vysokyy zamok (High Castle)*, 2. [In Ukrainian].
19. The traditional vertep in modern interpretation: how young people enter the original traditions in the present Ukrainian context. Retrieved from <http://uacrisis.org/ua/39328-vertep>. [In Ukrainian].

Alla Hotsaliuk

Doctor of Sciences in Philosophy, Associate Professor of the Department of Event Management, and Leisure Industry, Kyiv National University of Culture and Arts, e-mail: goz_pravo@ukr.net

Theatrical Art of Vertep in XX–XXI centuries on Hutsulshchyna

Abstract

The purpose of the work is to determine the features of vertep on the territory of Hutsulshchyna in the XX–XXI century. The scientific novelty lies in the fact that in the comparative retrospect the features of the vertep in the Hutsulshchyna were investigated. The study concluded that the theatrical art «Vertep» is a later element of the Christmas and New Year holidays, and it is marked by a significant influence of the Christian religion. It was established that for the period of XX – the beginning of the XXI century. These theatrical performances became structural parts of the cycle of winter holidays in Hutsulshchyna. It is determined that the vertep was transformed in the direction of rethinking contemporary events, but the main idea of the vertep is the victory of good over evil, the help of the Savior, remained the basis for the development and implementation of the script. The methodology of the research is determined by the purpose of the article, therefore, dialectical, analytical, functional methods are used to find out the features of the modern vertep, its actors, scenarios; functional and instrumental methods help to determine of transformations that have developed in the modern performance of the «vertep».

Keywords: traditions, verтеp, scenario, Christmas and New Year holidays, theatrical performance, art.

Алла Гоцалюк

доктор философских наук, доцент кафедры ивент-менеджмента и индустрии досуга, Киевский национальный университет культуры и искусств,
e-mail: goz_pravo@ukr.net

Театрализованное искусство вертепа в XX–XXI веке на Гуцульщине

Аннотация

Целью работы является определение особенностей вертепа на Гуцульщине в XX–XXI веке. Методология исследования определена целью статьи, поэтому использованы диалектический, аналитический, функциональный методы для выяснения особенностей современного вертепа, его действующих лиц, сценариев; функционально-инструментальный метод помог исследовать трансформации, которые произошли в современном действе «вертеп». Научная новизна заключается в том, что в сравнительной ретроспективе исследованы особенности вертепа на Гуцульщине. В результате исследования сделан вывод, что театральное искусство «Вертепа» является более поздним элементом рождественско-новогодних праздников, и он обозначен значительным влиянием христианской религии. Установлено, что на период XX – начала XXI в. эти театрализованные представления стали структурными частями цикла зимних праздников на Гуцульщине. Определено, что вертеп трансформировался в направлении переосмысления современных событий, однако основная идея вертепа – это победа добра над злом, помощь Спасителя, остались основой для разработки и внедрения сценария.

Ключевые слова: традиции вертеп, сценарий, рождественско-новогодние праздники, театрализованное действо, искусство.